

**«АПОСТОЛИ» ІНДОКТРИНАЦІЇ:
ІДЕОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ РЕЛІГІЙНОГО ВИБОРУ У СИСТЕМІ
СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ
(НА ОСНОВІ АНАЛІЗУ ІНТЕРВ'Ю ЕКСПЕРТІВ)**

Артем Кройтор

Національний університет «Одеська юридична академія»

ORCID: 0000-0003-4652-7441

Денис Яковлев

Національний університет «Одеська юридична академія»

ORCID: 0000-0003-2828-4669

Катерина Алексенцева-Тімченко

Національний університет «Одеська юридична академія»

ORCID: 0000-0001-6060-9748

Анотація. У статті досліджено основні ідеологічні особливості практичної репрезентації проблеми релігійного вибору України у системі середньої освіти. Виявлено фактори, які впливають на інтерпретацію релігійного вибору України, модифікацію хронології вибору в залежності від особистісних переконань і мотивації вчителя, зумовлюють індоктринацію при викладанні релігійного вибору у посткомуністичній системі середньої освіти. Визначено, що середня освіта потребує подолання індоктринації, яка проявляється в упередженості щодо хронології подій, характеристик основних акторів, причин та наслідків процесу релігійного вибору. Адже, у ході взаємодії «текст підручника — учитель — учень» з питань релігії рельєфно проявляється феномен індоктринації змісту освіти, актуалізуються проблеми колективної пам'яті, ідентичності та режимів істини. Стаття базується на матеріалах емпіричного соціологічного дослідження методом експертного інтерв'ю, проведеного авторами у період з березня по квітень 2019 року. Було опитано 12 вчителів предмету «Історія України» загальноосвітніх навчальних закладів м. Одеси.

Ключові слова: релігійний вибір, індоктринація, ідеологічні особливості системи посткомуністичної освіти, канон, критичне мислення, хрещення Русі, автокефалія

«Задовго ми жили при терорі недосяжної досконалості Деміурга...
задовго досконалість його творіння паралізувала нашу власну творчість.

Ми не хочемо з ним конкурувати.

Ми хочемо бути творцями у власній нижчій творчості,
прагнемо насолоди творення, словом, прагнемо, деміургії».

Бруно Шульц

Трактат про манекенів, або ще одна Книга Буття

Проблема релігійного вибору України — складна та суперечлива, вона є чи не основною складовою цивілізаційного поступу принаймні для декількох країн центральної та східної Європи. Релігійний вибір основних дійових осіб у точках політичної біфуркації, починаючи від Ольги та Володимира, Данила та Іпатія Потія не був очевидним, проте його вплив на історію та культуру, ідеологію та політику протягом століть став одним із визначальних.

Індоктринація, як одна із характеристик авторитарної системи освіти (Dewey 1910) та альтернатива критичному мисленню і рефлексивності щодо репрезентації проблематики релігійного вибору України у системі середньої освіти, проявляється у двох вимірах. По-перше, оцінка історичних умов вибору та визначення впливу на політику того часу, в якому він був здійснений. По-друге, аналіз наслідків релігійного вибору для політики, суспільних відносин і держави, включно із його впливом на сучасність. Вибір потребує не лише «диктатора», який обирає, але й осмислення історичного контексту, причин і наслідків того чи іншого вибору в умовах історичного роздоріжжя, на якому перебуває суспільство.

Релігійні пошуки та церковні трансформації, які відбувались на території сучасної України протягом століть представляють для дослідників класичний, навіть «взірцевий» приклад вибору. Релігійний вибір включає: 1) безпосередньо саму ситуацію вибору між декількома альтернативами; 2) проблему, яка потребує вирішення (як-от подолання політеїзму, отримання автокефалії, встановлення митрополії тощо); 3) усвідомлення вибору та здійснення рішучих кроків щодо його впровадження (реалізації) (Яковлев 2015: 129).

Потужну ідеологічну маніфестацію влади і суспільства можна побачити не тільки у самому моменті здійснення вибору, а й через століття опісля. Зокрема, важливу ідеологічну функцію мало виконувати святкування «тисячоріччя Хрещення Русі» у Радянському Союзі. Щоправда, пропаганда М. Горбачовим соціалізму «з людським обличчям», відкритого до новацій «перебудови» та гласності за допомогою святкування релігійного вибору 988 року, фактично засвідчила кризу радянської

ідеологічної матриці, безпорадність проекту «радянської людини» (Яковлев 2015: 129).

Важко переоцінити роль релігійного вибору і для сучасної України. Значний соціальний резонанс, медійну увагу та електоральну інтерференцію викликало створення у 2018 році на базі УПЦ КП та УАПЦ єдиної автокефальної церкви — Православної Церкви України та отримання нею відповідного визнання з боку Вселенського патріарха та ряду інших церков. У цих умовах переосмисленню підлягає як «радянський», так і «пострадянський» канон репрезентації релігійного вибору України у системі освіти. Так, Д. Фурман зазначає:

«Минуле дійсно «живе» з нами, наше життя, наші почуття і думки в чималою мірою визначені подіями не тільки нещодавніми, але й тисячолітньої давності. І тут діє одне «правило». Чим менше ми знаємо про цей вплив минулого, чим менше визнаємо цей вплив, тим більше на ділі ми від нього залежимо, тим більше наосліп ми рухаємося торованим шляхом. І, навпаки, чим більше ми розуміємо свою залежність від минулого, чим краще ми бачимо, який шлях торований, тим більше ми — господарі своєї долі, впевнено дивимося в майбутнє» (Фурман 2011: 40).

Метою даної статті є виявлення основних ідеологічних особливостей репрезентації релігійного вибору України у системі середньої освіти за останні п'ять років. Завданням нашого дослідницького колективу також було з'ясування причин, наслідків та засобів подолання феномену індоктринації у посткомуністичній системі середньої освіти на прикладі викладання проблеми релігійного вибору України.

Актуальність таких дослідницьких завдань обумовлена не лише соціальною значущістю репрезентації релігійного вибору у загальноосвітніх навчальних закладах, а й активізацією державної влади у просторі релігійного вибору України. Фактично, держава завдає «подвійного удару»: як через затвердження підручників з історії України з певною візією релігійного вибору, так і намагаючись впливати на складний процес релігійного вибору суспільства. Зокрема, у зверненні П. Порошенка до Вселенського Патріарха, розміщеному на сайті Президента України, зазначалося:

«...прошу Вас надати Томос про автокефалію Православній Церкві в Україні. Цей довгоочікуваний документ стане не лише торжеством Православ'я, але й актом глибокої історичної справедливості, бо саме із Царгорода пролилося на нашу благословенну землю світло християнської віри... Вся наша нація дивиться на Вас з благоговінням та надією, бо саме у Ваших силах – дарувати нам єдність, мир і згоду, яких ми так потребуємо і яких ми так довго були позбавлені... Залишаюся сповненим глибокої поваги до Вас, Ваша Всесвятосте, вірним Православ'ю і відданим Матері-Церкві» (Звернення Президента України 2019).

Щоправда, така активність держави не має викликати подиву, адже історично «симфонія» державної влади та православної релігії — наслідок специфіки організаційної структури та інституційного устрою східної церкви. Зазначена специфіка на певних етапах історичного розвитку може спричинити індоктринацію у системі освіти.

У контексті освіти індоктринація містить такі складові: державні інститути як джерело інформації, наявність декількох реципієнтів, певний набір переконань, відсутність альтернативних поглядів та версій (Jay 2019 : 8).

У системі середньої освіти необхідно уникати й ідеологізації, зосереджуючись на навчальній та виховній складових освітнього процесу. Адже саме ідеологізація освіти спричиняє індоктринацію. На думку М. Моману (2012: 89) індоктринація має дуже складне і суперечливе значення. Її первісний зміст є педагогічним та позитивним; шляхом переходу до політичної ідеології це поняття набуло негативних конотацій. Цей термін здебільшого вживається у негативному сенсі й передбачає два основні виміри: педагогічний вимір та ідеологічний.

Сучасна освіта має ґрунтуватись на таких ідеалах, як самостійність, раціональність та відкритість. У цьому сенсі індоктринація є антитетичною не лише до авторитарної системи освіти, а й щодо освіти у цілому (Тап 2008: 1).

Трансформації посткомуністичної системи освіти не можуть бути успішними без постійної уваги до процесу індоктринації, що передбачає викриття ідеологізації освіти, небезпек ресакралізації вибору та деконструкцію канону через демонстрацію історичних альтернатив релігійного вибору.

Закономірно, що оцінку наявної чи прихованої ідеології та індоктринації у процесі репрезентації релігійного вибору України у середній освіті повинні дати вчителі, які викладають цю проблематику у межах шкільного курсу «Історія України».

Емпірична база дослідження

На сучасному етапі валідних результатів соціологічних чи міждисциплінарних досліджень феномену індоктринації у репрезентації релігійного вибору України у системі середньої освіти немає. Нашою дослідницькою групою зроблено перші кроки у цьому напрямку. Емпіричною базою дослідження стали експертні інтерв'ю з вчителями історії України загальноосвітніх навчальних закладів м. Одеси, адже саме до їх сфери компетентності належить предметне поле дослідження репрезентації релігійного вибору України. Ми провели опитування 12 експертів протягом березня — квітня 2019 року. При цьому було враховано критерій отримання освіти експертами: шість експертів здобули освіту у «радянський період» (до 1990 р.), а шість — вже після здобуття Україною незалежності. Дослідницький гайд напівформалізованих інтерв'ю складався з таких основних питань, як:

1. Ідеологія вибору дат (хронологія релігійного вибору України). Які історичні дати в хронологічному порядку є значущими для розуміння учнями того, як відбувалося конструювання релігійного вибору України? Чи всі ці дати представлені в навчальних посібниках, рекомендованих МОН? Які дати не зазначені? Як Ви думаєте, чому вони не представлені в навчальних посібниках?

2. Индоктринация vs. критичное мышление щодо релігійного вибору України. Чи збігається Ваша інтерпретація події з тією версією, яка представлена в підручнику? Чи розповідаєте Ви додаткову інформацію про цю подію?

3. Які чинники впливають на інтерпретацію Вами тих дат, на яких акцентовано увагу у підручниках?

Дослідження складалось із декількох взаємопов'язаних етапів.

Врахування специфіки дослідження спонукало нас до наступних інноваційних прийомів щодо збору та аналізу отриманих даних. По-перше, в ході дослідження була застосована інтерактивна техніка інтерв'ювання, яка передбачає діалог з метою спонукання респондента до власного міні-дослідження стосовно проблеми, що обговорюється (Веселкова 1995: 28 – 48). Відзначимо, що у деяких випадках вже перше питання настільки залучало респондента до фахової розмови, що подальша її/його розповідь була максимально природною. По-друге, використання процедури «обґрунтованої теорії» для аналізу отриманої інформації та техніки «наближення до концептів» (Страусс & Корбин 2001). Такий аналіз потребував фіксації каузальних зв'язків, які в явній чи латентній формі були описані респондентами за допомогою процедур відкритого, осьового та вибіркового кодування. По-третє, було враховано, що будь-яка розповідь у системі авторитарної освіти є похідною від дискурсу влади та враховує пануючі уявлення щодо офіційної форми репрезентації. Саме тому важливо було не тільки виявити різноманіття думок і поглядів вчителів щодо репрезентації релігійного вибору України у середній освіті, але й визначити їх змістовну цінність, внутрішню логіку та аргументованість.

Індоктринація як ідеологічна форма репрезентації релігійного вибору

Сутність індоктринації, як ідеологічно забарвленого впливу, найбільш рельєфно проявляється у репрезентації проблеми релігійного вибору України у системі середньої освіти. Ідеологічні особливості функціонування системи середньої освіти простежуються також у інтерпретаціях релігійного вибору. І якщо в університетах нормою є свобода вибору джерел, версій та підходів у процесі наукового пошуку, то на рівні середньої освіти формується, скажімо, «канон» щодо розуміння мотивів, причин та наслідків релігійного вибору. Загострюються протиріччя між критичним мисленням, яке має формувати сучасна демократична освіта та індоктринацією. Якщо виходити з визначення «канонічності», запропонованого Г. Блумом, як «...оригінальності, яку ми не можемо асимілювати, або яка настільки асимілює нас, що ми перестаємо її помічати» (Блум 2007: 7), то релігійний вибір справді створює певний соціальний, політичний та культурний канон. При цьому, його вплив є настільки глибоким, що уникає нашого погляду чи нагляду. Саме тому, подолання індоктринації у посткомуністичній системі середньої освіти потребує критичного переосмислення центру канону, тобто — викладання теми релігійного вибору як у текстах підручників з історії України, так і у безпосередній репрезентації перипетій цього вибору у класі під час комунікації «Вчитель — Учень». Репрезентація релігійного вибору у системі середньої освіти у цьому сенсі містить ознаки індоктринації: наголошуючи на загальній значущості вибору, учасники освітнього процесу не намагаються критично осмислити його реальну вагу у минулому та конкретний вплив на соціальні відносини, міжнародну політику, зовнішньополітичний та внутрішньополітичний курс України.

Релігійний вибір, на відміну від повсякденного (який вчиняє щодня кожний індивід як споживач), досягнути можливо лише на певній відстані, а оцінити усі його наслідки принципово не можливо взагалі (Кройтор & Яковлев 2018: 38). Адже, кожний інституційний поворот відкриває нові горизонти у розумінні релігійного вибору.

Наприклад, вибір князя Володимира «...став наслідком виявлення особистої волі великого Князя та, водночас, віддзеркалив прагнення верхівки Київської Русі твердо йти шляхом створення імперії. Адже зразком для Володимира Великого слугувала Візантійська імперія, в якій саме християнство східного обряду забезпечувало єдність держави та абсолютну імператорську владу» (Кройтор & Яковлев 2018: 38).

Увага до альтернатив релігійного вибору та деконструкція його канонічного викладення відкриває шлях до подолання індоктринації у середній освіті. Вибір князя Володимира постає центром канону, навколо якого формуються подальші уявлення учнів щодо взаємодії політики та релігії, держави та церкви, релігійної ідентичності, політичного розвитку. Ось як характеризується вплив ідеології на канон та його формування відносно літератури одним із прихильників канонічності Г. Блумом у праці «Західний канон: книги на тлі епох»:

«Ті, хто виступають проти Канону, наполягають, що в його формуванні завжди задіяна ідеологія; більше того, вони йдуть ще далі й говорять про ідеологію самого формування канону, маючи на увазі, що власне акт формування (чи збереження) канону вже є ідеологічним жестом» (Блум 2007: 28).

Парфразуючи запитання, яке сформулював Майкл Хенд (Hand 2002) щодо можливості уникнення індоктринації у релігійній освіті, можна запитати: Чи можливо уникнути індоктринації у середній освіті, у процесі викладання тем, пов'язаних із релігійним вибором України?. Відповідь має бути позитивною. Сама тематика релігійного вибору передбачає критичний аналіз історичної ситуації, дій основних акторів, причин та наслідків. Натомість, у пострадянській системі освіти слід відзначити тенденцію до відтворення моделі ідеологічної індоктринації у процесі репрезентації релігійного вибору. У її основі сьогодні не комуністична ідеологія, а спрощене уявлення щодо зв'язку держави та церкви, політики та релігії, некритичне сприйняття історичних подій, елімінація ситуацій вибору з курсу історії України у цілому і релігійного вибору, зокрема. З одним із перших оплотів індоктринації учень зустрічається, коли отримує підручник.

У підручниках з історії України проявляється відповідна ідеологія у процесі історичної інтерпретації й категоризації минулого. Индоктринацію щодо релігійного вибору можна простежити на прикладі аналізу того, як подається вибір віри князем Володимиром. Цю «подію» українські школярі вивчають у 7 класі за декількома підручниками, які видано у 2015 році та рекомендовано МОН України: під авторством Олександра Гісема та Олександра Мартинюка, та за авторства Юрія Свідерського, Наталії Романишин та Тетяни Ладиченко (Гісем та Мартинюк 2015; Свідерський та ін. 2015).

Попри варіативність та легендарність самого вибору (він, у прямому сенсі «оповитий легендами»), індоктринація у його репрезентації у підручниках

проявляється через демонстрацію глибини та масштабності наслідків релігійного вибору. Це створює в учнів досить небезпечне, а головне – хибне уявлення щодо безальтернативності вибору. Для подолання наслідків індоктринації у викладанні релігійного вибору Володимира необхідно критично переосмислити чи не весь історичний та політичний «канон» становлення державності на альтернативній основі. Хрещення Русі у 988 році дійсно визначило подальші напрямки історичного розвитку України та продовжує впливати на сьогодення, але це не означає, що рішення Володимира було безальтернативним. У цьому легко пересвідчитись, якщо запропонувати учням старших класів в якості експерименту поміркувати щодо того, якою б була сучасна Україна, її політична та правова система у випадку вибору юдаїзму, ісламу чи християнства римського обряду.

Як зазначає О. Толочко: « Авторитет і традиція – достатньо суттєві елементи, які необхідні для правильного функціонування будь-якої наукової спільноти. Але вони не повинні набувати такого значення і влади, за яким спільнота вчених ризикує перетворитись в релігійну групу, яка культивує герметичне знання» (Толочко 2008: 165).

До речі, у підручнику, авторами якого є Олександр Гісем та Олександр Мартинюк звертається увага на можливість іншого релігійного вибору — християнства західного обряду, який могла зробити княгиня Ольга:

«Княгиня Ольга здійснила першу спробу встановити дипломатичні зв'язки із Західною Європою. У 949 р. вона відправила своїх послів до імператора Священної Римської імперії Оттона I — наймогутнішого правителя тогочасної Європи — з проханням надати єпископа для хрещення Русі. Через деякий час до Києва прибула християнська місія, очолювана ченцем Адальбертом. Вона діяла на Русі протягом 961–962 рр., проте через протидію язичницької знаті під загрозою фізичної розправи члени місії змушені були рятуватися втечею. Оскільки язичницькі настрої були досить сильними, Ольга не наважилася оголосити християнство державною релігією» (Гісем та Мартинюк 2015: 28).

У цьому ж підручнику наголошується на тому, що Володимир не одразу звернувся до вибору монотеїстичної релігії:

«На початку свого правління Володимир здійснив першу релігійну реформу. Він спробував реформувати язичництво, проголосивши Перуна верховним богом Русі. Проте стара віра не відповідала новим відносинам у суспільстві. До того ж у тогочасному християнському світі східних слов'ян часто називали принизливим прізвиськом «варвари». Імовірно, усе це спонукало князя Володимира охрестити Русь» (Гісем та Мартинюк 2015: 46).

Порівняємо з підручником, авторами якого є Юрій Свідерський, Наталія Романишин, Тетяна Ладиченко (Свідерський та ін. 2015). У ньому зазначено:

«...завданням зовнішньої і внутрішньої політики Володимира був підпорядкований один із найважливіших його заходів — проголошення християнства державною релігією Русі-України. На початку свого правління Володимир, маючи намір зміцнити державу, вирішив провести релігійну реформу. Він зібрав та об'єднав в одному святилищі верховні божества окремих племен... Однак язичництво з його багатобожжям не могло сприяти

об'єднувальній політиці київського князя. Служителі язичницького культу (волхви, відуни) суперничали з князівською владою. Язичництво роз'єднувало не лише східнослов'янські племена, а й протиставляло на релігійному ґрунті Русь-Україну й інші європейські держави. Адже Візантія та інші сусідні слов'янські країни — Болгарія, Чехія, Польща, з якими Київська держава підтримувала тісні відносини, — були вже християнськими...» (Свідерський та ін. 2015: 59).

У даному підручнику події, безпосередньо пов'язані із релігійним вибором подано стисло. Не наведено жодних альтернативних варіантів вибору:

«У 988 році Володимир і його дружинники охрестилися. Літописець повідомляє, що сталося це в захопленому Володимиром Корсуні (Херсонесі), що в Криму. Після цього князь Володимир узяв шлюб із сестрою візантійського імператора за східним християнським обрядом. Посвоячення з візантійською імператорською династією було в той час надзвичайно почесним. Згодом Володимир охрестив киян у Дніпрі, а язичницьких ідолів наказав знищити» (Свідерський та ін. 2015: 60).

Відзначимо, що в іншому підручнику, на відміну від попереднього, наголошується на ситуації вибору, його варіативності. Це дозволяє учням критично подивитись на «диктатора» та раціонально оцінити причини та наслідки вибору:

«Вирішивши охрестити населення своєї держави, Володимир зупинив свій вибір на християнстві візантійського зразка. Здійсненню задумів князя сприяв збіг обставин. Візантійський імператор Василій II звернувся до Володимира з проханням про військову допомогу для придушення бунту. Київський князь погодився за умови, якщо сестра імператора Анна стане його дружиною. Складність ситуації примусила Василя II прийняти цю пропозицію, хоча за традицією візантійські принцеси могли виходити заміж лише за рівних собі осіб. Однак після того як військо київського князя допомогло імператору придушити бунтівних феодалів, Василій II відмовився віддати свою сестру за Володимира. Для того щоб примусити Василя II виконати обіцянку, князь Володимир у 988 р. захопив місто Херсонес (Корсунь) – осередок візантійського панування на Кримському півострові. Імператор був змушений виконати умови угоди, але зобов'язав Володимира перед шлюбом з Анною охреститися, оскільки християнка не може стати дружиною язичника. Князь на це погодився. Після хрещення Володимира візантійськими священниками в Херсонесі він узяв шлюб з Анною. Ця подія започаткувала процес хрещення Русі. Повернувшись до Києва, Володимир організував хрещення населення своєї столиці» (Гісем та Мартинюк 2015: 46–47).

Подоланню індоктринації мав би сприяти критичний аналіз того, як саме князь організував хрещення киян. Натомість, автори другого підручника вбачають у виборі Володимира джерело майбутніх конфліктів: «...утвердження християнства на Русі-Україні в його східному, православно-візантійському, варіанті зумовило майбутнє протистояння й конфлікти між православними українцями та їхніми західними сусідами католиками» (Свідерський та ін. 2015: 62).

Ідеологічна індоктринація спрямовується на формування світогляду індивіда, вона передбачає некритичне сприйняття чужих ідей. Враховуючи це, особливо

небезпечною індоктринація є у системі середньої освіти — через вік учнів. Индоктринація також обумовлена наявністю відповідного статусу у деяких підручників, зокрема — рекомендованих МОН України. Цей статус апіорі сприймається учнями як санкція, яка дозволяє впливати на їх цінності через формування певних уявлень щодо подій, пов'язаних з релігійним вибором. На заваді індоктринації можуть стати, передусім, вчителі. Але чи не перетворюються і вони на «апостолів індоктринації»? Відповідь на це питання ми намагались знайти у процесі проведення експертних інтерв'ю.

Результати аналізу інтерв'ю експертів

Індоктринація як ідеологічна форма репрезентації релігійного вибору України, на думку експертів, проявляється у двох випадках. По-перше, як подання ідеологічно забарвленої інформації:

«Історія України — «це історія чоловіча, без жінок і без дітей... не відомо, куди вони поділися, скажемо так, бо вони насправді живуть всі разом, скажімо так...» (вчитель історії Г., 33 роки).

Також властивим для індоктринації є використання певною мірою заангажованих образів, ілюстрацій. Вчитель історії Г., 33 роки:

«...використовував я колись одну карикатуру, пов'язану з релігією — карикатуру на Папу Римського, коли був урок пов'язаний з Реформацією. І там Папу Римського зображували у вигляді якогось страшного монстра. І я починав урок з того, що: «діти ви впізнаєте хто це?». А вони говорять «Це Папа Римський...в тій шапці». Я запитую: Чому він так зображений, як якийсь монстр, диявол?»

По-друге, індоктринацію слід сприймати як репрезентацію часткової інформації, недостатньої для критичного аналізу подій; створення штучних «білих плям» тощо. Саме про таку ситуацію говорять експерти, оцінюючи висвітлення у підручниках теми релігійного вибору України. Зокрема, усі дванадцять експертів відзначають, що найбільш складною темою у вивченні історії школярами є проблема релігійного вибору в період «...до Володимира», та у час «...розколу християнства» (вчитель історії К., 26 років). Репрезентація релігійного вибору Володимира («Хрещення Русі-України») потребує від вчителів додаткової інформації щодо причинно-наслідкових зв'язків між подіями релігійного життя, що відбулися.

На окрему увагу, у контексті досліджуваної теми, заслуговує хронологія репрезентації релігійного вибору. Усі експерти акцентують увагу на 988 році (Хрещення Русі-України). Зокрема один із вчителів (вчитель історії Д., 25 років) зазначає, що «...вже потім історія релігії постійно пов'язується з українською державністю, при цьому не акцентується увага на тому, що були різні погляди на місце релігії в державі, тобто київські князі не звикли до такого, що вони повинні підкорятися церкві». Наступною датою, яку відзначили респонденти став 1596 рік (укладення Берестейської церковної унії). Принаймні шість експертів значну увагу

приділяють цій події і подають різні її інтерпретації. Зокрема, експерт (вчитель історії Д., 25 років) подає подвійну інтерпретацію події, зазначаючи:

«1596 рік — об'єднання церков і фактично ліквідація української, якби, православної церкви. Хоча, вона неофіційно продовжує існувати, оскільки багато діячів не підтримали це».

Інший (вчитель історії К., 26 років) вказує, що «важливою датою, про яку мають знати школярі, це, звичайно, 1596 рік — Берестейська унія, той момент ніби возз'єднання церков, православної і католицької, але насправді утворення нової третьої церкви — греко-католицької, яка є і не католицькою зовсім, і не православною, а особливим таким явищем, суто східноєвропейським». Більшість експертів відзначили, що важливою датою в репрезентації релігійного вибору України є 1921 рік (створення Української автокефальної церкви). Один з експертів зазначає:

«Далі, в контексті історії України однозначно, якщо вже ми заговорили про Томос, треба розглянути історію Української автокефальної православної церкви це — період 1921–1930 років» (вчитель історії С., 32 роки).

Наступною важливою датою, яку вказано експертами є 1946 рік (проведення собору греко-католицької церкви у Львові, рішенням якого було проголошено саморозпуск релігійної організації). Слід зазначити, що респонденти характеризують цю подію як ліквідацію УГКЦ, яку було здійснено під тиском радянської влади.

Також половина респондентів зазначають, що важливою датою в історії розвитку церкви в Україні є 1992 рік, який пов'язаний зі створенням Української Православної Церкви Київського Патріархату. Однак зазначена подія різними експертами інтерпретується з певними відмінностями. Зокрема, двоє респондентів розглядають події, пов'язані зі створенням УПЦ КП та УПЦ МП у каузальному зв'язку. Зокрема, один із експертів (вчитель історії Г., 33 роки) зазначив:

«У березні 1992 року, не отримавши від РПЦ автокефалії митрополит Київський Філарет оголошує про створення УПЦ КП, внаслідок чого в Україні було створено на протигагу УПЦ МП».

Вчителька історії (Д., 54 роки) аналогічно трактує вказану подію, зокрема таким чином:

«1992 рік створення УПЦ КП очільником якої став Філарет, і відповідно, утворення на цій підставі окремо УПЦ МП».

Вчитель історії Д., 54 роки:

«Я розглядаю набагато більше, ось по кожній із дат набагато більше, для того щоб діти розуміли причинно-наслідкові зв'язки. Тому що, так діти не мають комплексного уявлення про історію церкви і не розуміють сучасності. Петро Могила та його діяльність більш-менш розкрита, але в цілому два-три речення і далі матеріалу немає».

Також відзначається поверхневе викладення у підручниках тем, пов'язаних із розвитком на території сучасної України інших, окрім християнства, світових релігій.

Вчитель історії Д., 54 роки:

«...іноді у дітей запитую: — Назвіть три світові релігії. І вони називають: християнство, православ'я, католицизм. Якщо це все буде розставлено по

полицям, то, безумовно, тут буде зовсім інше розуміння, абсолютно інший світогляд».

Експерти наголошують, що сучасній шкільній освіті притаманна ідеологічна заангажованість інтерпретації історичного процесу. Ми запропонували експертам визначити, у чому саме проявляються ідеологічні особливості? По-перше, християнство представлене як домінуюча, ледь не єдина релігія. По-друге, наявна вражаюча гендерна нерівність щодо видатних історичних постатей. Ось як це оцінює один із експертів:

«...якщо це тема релігійності, то ця тема буде пов'язана з християнством... Існує два підходи до вивчення історії України. Є підхід, що історія України — це історія території, і є підхід, що історія України — це історія народу. І от виходячи з того, який підхід обирає, ну як, офіційна методологія, ідеологія державна, який підхід обирає вчитель, звідти виходить і історія релігії також... Якщо це історія народу, то зазвичай вона зосереджується на православній саме релігії, тому що близько 70% українців — вони є православними, от інші там греко-католики, протестанти і так далі. І тому це... головний фактор, на який звертають увагу» (вчитель історії Л., 25 років).

На уроках історії вчитель, репрезентуючи теми щодо релігійного вибору України, має долати цю упередженість, закладену у підручниках. Адже, Україна протягом усієї історії формувалась як поліетнічна, полікультурна та поліконфесійна держава. Як зазначає один з експертів (вчитель історії Г., 33 роки):

«У нас тут і протестантів на Півдні багато було, і мусульман, звичайно, і баптисти у нас є... і, скажемо, я наприклад, тему баптизму ще в підручнику взагалі не зустрічав... Якщо там про мусульман може десь щось є, то про баптистів чи буддистів навіть згадки немає, а на Півдні, до речі, їх багато було...».

Репрезентуючи на уроках складні теми, пов'язані із релігійним вибором України, вчитель має виховувати в учнів терпимість до соціокультурних відмінностей, толерантність до представників інших етносів, культур, конфесій тощо.

Вчитель історії К., 26 років:

«Якщо підходити з погляду історії України як історії території, тоді звичайно слід зупинитися на багатовіковій історії мусульманської церкви в Україні. От кримські татари, частина України завжди входила до складу Османської імперії, і так далі, тобто, знову... один вектор щодо багаторічної історії римо-католицької церкви, яка існувала весь цей час на території Західної України і не тільки. Осередки римо-католицької церкви є по всій Україні, на історії юдейського віровчення, тому що майже по всій території України були великі етнічні групи євреїв, і так далі. Тобто, на всіх релігійних аспектах також треба зупинитися у викладанні релігійної історії України».

Ось як це оцінює один з експертів:

«Історія України — це не історія українців, християн і чоловіків, історія України — це історія всіх людей, які коли-небудь проживали на території України і вони можуть бути різної національності, статі та віросповідання» (вчитель історії Г., 33 роки).

На думку іншого експерта:

«Потрібно більш акцентувати в підручниках увагу на тому, яка ж дійсно була різниця між греко-католиками і православними, що дійсно вони різними шляхами підтримували Україну, і що шукали якісь шляхи, і що не обов'язково ти повинен був бути православним ... не всі козаки були православними, козаки в степу... там багато було кримських татар, які туди влилися і так далі, тобто, мусульман колишніх. Це треба роз'яснювати» (вчитель історії Д., 25 років).

Усі експерти декларували, що основні принципи викладання — це об'єктивність, «нейтральність» оцінки, врахування історичного контексту («потрібно всі речі оцінювати відповідно до «духу епохи» (вчитель історії К., 26 років); неупередженість: «головне донести учням, що «...моя точка зору, як вчителя, або точка зору, викладена в підручнику, не є істиною в останній інстанції ...» (вчитель історії У., 58 років). Натомість, імпліцитно індоктринація властива сучасній репрезентації релігійного вибору. В оцінках експертів лунають такі вислови, як-от: «потрібно пам'ятати, щоб не повторювати» (вчитель історії К., 26 років), «...історія релігійного життя — світогляд для розуміння сучасності» (вчитель історії У., 58 років).

Чи не містяться ознаки індоктринації у наступних висловлюваннях? Експерт зазначає:

«Завдання вчителя ... у тому, аби діти усвідомили неперервність, тяглість історичного процесу та його зумовленість причинно-наслідковими зв'язками. Моє завдання показати, за можливості, різні версії трактування тих чи інших подій, але, з іншого боку, наполягати на необхідності критично оцінювати інформацію. Безумовно, інтерпретація, що міститься в підручниках є, на мою думку, виваженою, оскільки не має заангажованості і водночас на перше місце виведено не домінування окремої конфесії, а домінування державницької позиції в розумінні того що може консолідувати українське суспільство, державу, забезпечуючи формування державницької позиції у школярів» (вчитель історії К., 33 роки).

Можливо, у даному випадку маємо справу із «парадоксом індоктринації» (Macmillan 1983: 370). На думку Ч. Макміллана, цей парадокс є властивим для демократичної системи освіти. Якщо метою навчання є формування в учнів раціонально обґрунтованих переконань та критичного мислення, то учень має спочатку повірити, що критичне мислення є найкращим для нього. Отже, для навчання потрібно позбутись сумнівів у раціональних методах та обґрунтуваннях, які використовує демократична система освіти. Учень має бути індоктринованим, аби не бути індоктринованим. З іншого боку, в інтерв'ю виразно простежується бажання вчителів ідеологічно впливати на світогляд учнів.

Один із експертів так формулює розуміння власної місії:

«Вплив релігійної свідомості людей на політичні події, оскільки це зараз світським світосприйняттям, а тоді якісь релігійні події, якісь, можливість порушення якихось заповідей, ще щось, це все впливало...і на повсякденне життя, і на політичні процеси, які проходили в країні... Наприклад, і Богдан Хмельницький, ...і Пилип Орлик пише, що вони перейшли саме для православної віри, тобто віра стала основним моментом, ... це бажання

захистити Україну, ... тобто потрібно показати, що в нас є деякі традиції, не такі які є в Європі, не такі як в інших країнах, тобто на цих традиціях формувалась сучасна Україна, і їх дійсно потрібно підтримувати ...» (вчитель історії Д., 25 років).

Фактично, один із експертів констатує наявність індоктринації у системі середньої освіти:

«...у зв'язку з останніми подіями, зрозуміло, вони важкі для історії... для України... але ... моменти політизації ось всіх історичних подій, вони вже чітко проглядаються у викладанні і в навчальних програмах і в підручниках» (вчитель історії У, 58 років).

Інший експерт зазначає:

«...державна і церква впливають на формування нації... Нація повинна мати об'єднуючі цінності — релігійне самовизначення... Релігійний вибір формує національну свідомість українців, національну ідентичність» (вчитель історії К, 26 років).

Уникнення дискусій, на думку Юргена. Габермаса (Huttunen 2016) також є однією із ознак індоктринації. І тут визначальною стає вміння вчителя не тільки ініціювати, а й модерувати дискусію у класі.

Наведемо позицію експерта:

«Коли ми опрацьовуємо питання релігії, ми просто констатуємо факти... я відходжу, від якоїсь інтерпретації, або якихось оціночних суджень, тому, що це віра людини, ми не сперечаємося з приводу релігії. З будь-яких інших питань, наприклад, арабо-ізраїльський конфлікт — хто за одних, хто за інших — це можна дискусією влаштувати. Але ось з приводу релігії...» (вчитель історії Г., 33 роки).

Інший експерт (вчитель історії С., 32 роки) зазначає:

«Якщо не співпадає..., то я все одно не даю своєї оцінки учням, адже це моя власна думка і вона може бути дуже суб'єктивною, але якщо я володію різними джерелами, то пропоную їх на розгляд учнів уникаючи оціночних суджень. Бо в класах сьогодні є діти різних конфесій, а також ситуація сьогоднішня спричинила загострення навколо питань церкви, тому не хочеться ще більше загострювати на цьому увагу під час уроків. Але діти можуть вільно висловлювати свої думки, аргументуючи їх, роль вчителя лише контролювати, аби ці аргументи відповідали історичності».

Цю думку продовжує наступний експерт:

«Якщо дитина народилася в православній родині і, припустимо, постійно батьки відвідують церкву — це одна ситуація, одне сприйняття, а ось якщо дитина народилася в родині атеїстичній — це інше сприйняття, якщо виховувалась дитина у родині, яка сповідує іудаїзм або католицизм — третє ...» (вчитель історії У., 58 років).

У сучасних умовах альтернативним джерелом інформації щодо історичних подій у цілому та релігійного вибору зокрема, стає мережа інтернет. Експерти

зазначають, що її вплив на систему середньої освіти посилюється і наголошують на необхідності більш ретельно обирати джерела інформації. Це стосується як учнів так і самих вчителів. Вчитель історії Т., 54 роки зазначає:

«Звертаюсь дуже часто до викладачів історичного факультету... вони мені статті пересилають які виходять, я їх читаю. Таким чином отримую інформацію, нещодавно мені надіслали статтю про козаків, скажімо нове бачення на події і так далі. До архівів ходити часу немає».

Вчителі історії під час підготовки до уроків активно користуються інтернетом:

«Для розширення інформації користуюсь різними джерелами, зокрема сайтом електронного видання «Історична правда», сайтом Інституту національної пам'яті, літописами...» (вчитель історії Д., 54 роки).

Інформаційна відкритість суспільства, плюралізм джерел у мережі інтернет є, безумовно, одним із дієвих запобіжників індоктринації у системі середньої освіти. Навчити користуватись наявною інформацією, обирати та аналізувати її — завдання сучасної системи демократичної освіти. «Ми повинні спробувати навчити дітей мислити не «зашорено», мислити не якимись завченими шаблонами, а робити свої висновки... у мене як у викладача історії — це найголовніше завдання. Це навчити їх бачити причинно-наслідкові зв'язки і ставитися критично до інформації» (вчитель історії Г., 33 роки).

На думку іншого експерта: «Гарний вчитель історії — це фахівець, який повинен при підготовці до уроку застосовувати новітні тенденції та цікаво викладати матеріал» (вчитель історії Д., 54 роки). Інтернет не лише допомагає у підготовці до уроку, а і дозволяє передбачити, яких питань слід очікувати від учнів. На думку вчителя історії Д, 25 років: «школярі часто застосовують Інтернет як джерело до пошуку інформації — не завжди інформація повна, тому потребує інтерпретації вчителя».

Вчитель історії У., 58 років наголошує:

«От зараз відбуваються події, діти приходять запитують мою думку я відповідаю останнього вони питали: «а от ми чули що козаки були теж розбійниками а ми їх патріотизуємо?». То я їм відповідаю: «звичайно були розбійниками, а чому ні!». Вони теж нападали, по суті це теж війна. Коли з'явилося посполите козацтво, гетьмани які змогли об'єднати, вже козаки стали не розбійниками, а перші загони, звичайно ким же вони були ухадниками, бродниками, ми їх патріотизуємо коли з'явилися гетьмани, особливо Хмельницький який своєю ідеєю об'єднав фактично всю Україну і вона піднялася».

Вчителі на уроках можуть розповідати історії з власного життя, це зацікавлює та додатково мотивує учнів. Вчитель історії С., 32 роки: «І якщо розповідаю про переслідування церкви в радянські часи, то розповідаю і про те як розповідала моя бабуся про руйнування церкви в її селі як приклад політики боротьби з релігією, наводжу приклади руйнування нашого Спасо-Преображенського собору, монастиря на 16-й станції Великого Фонтану». І це ще один важливий напрямок подолання індоктринації у системі середньої освіти, коли вчитель постає перед учнем як особистість. З власними перевагами та вадами, переконаннями та власною позицією. Тоді виникає діалог, у ході якого долається індоктринація:

«Все одно, будь-яка людина буде так чи інакше інтерпретувати події, виходячи зі своєї загальної світоглядної позиції, зі свого рівня знань, від концепцій, які у нього склалися. Тому, природно, це буде перш за все моя позиція, як я сприймаю ці події» (вчитель історії У., 58 років).

З іншого боку, вчителі наголошують, що в шкільній історії не має бути оціночної функції: «Будь-яка історична подія — історичний факт, а причини і наслідки — ті моменти, які не повинні бути схильні до інтерпретації та маніпуляції» (вчитель історії Г., 33 роки); «Ми не маємо оцінювати, ту чи іншу подію з точки зору, що це от відповідно до моєї ідеології вірно, а це — невірно» (вчитель історії К., 26 років).

Вкрай цікавим є досвід залучення учнів до самостійних проєктів щодо дослідження релігійного вибору України. Наприклад, один із вчителів пропонує школярам проєкт «Одна вулиця — три релігії»:

«Ми повинні були на одній вулиці знайти представників трьох світових релігій. Найцікавіше — в Одесі ми це знаходили. Ми знаходили мечеть, ми знаходили синагогу і поруч, до речі, це вулиця Катерининська, і трохи далі — це католицький храм, це і православний храм» (вчитель історії Д., 54 роки).

Слід відзначити, що цей приклад демонструє нові можливості подолання індоктринації. На жаль, поки такий підхід не став системним явищем у репрезентації релігійного вибору України. Поширеною є традиція розглядати на уроках образи «духовних лідерів», які презентують певні цінності. Як зазначає інший експерт (вчитель історії Т., 54 роки):

«Цікавимось в основному постатями, наприклад, учні написали твори про Інокентія Херсонського, про Луку Войно-Ясенецького — це Лука Кримський — цікаво, як проста людина може стати після смерті святителем. Тобто, за подвиги духовні... Ми ці постаті досить детально розглядали, на Ізмаїлі Гаспринському зупинились детально».

У цілому, переважна більшість експертів вважає, що у сучасній системі середньої освіти переважає дуже стисле викладання історичних подій, спрямованість на «механічне» запам'ятовування дат з метою складання учнями ЗНО, порушення причинно-наслідкових зв'язків між подіями у підручниках тощо. Вчителі пропонують цілком природний та передбачуваний вихід — збільшення кількості годин.

Аналіз та висновки

Ідеологічні особливості репрезентації релігійного вибору у системі середньої освіти обумовлені, з одного боку, посткомуністичними трансформаціями держави та суспільства, посиленням релігійного фактору у соціальних відносинах та постійною увагою держави до діяльності церков в Україні, а також наявністю проблеми релігійного вибору у порядку денному влади та мас медіа, включенням проблеми релігійного вибору у широкий контекст цивілізаційного вибору в умовах конфлікту з РФ; з іншого боку, реформуванням системи середньої освіти в Україні, переходом від авторитарної до демократичної моделі освіти.

За результатами аналізу інтерв'ю експертів, слід відзначити, що ідеологічна індоктринація проявляється у наступному:

- 1) проблеми, пов'язані із кількістю та якістю інформації щодо репрезентації релігійного вибору України у підручниках. Мова йде про недостатню інформацію щодо причин релігійного розколу в Україні, «білі плями» у викладенні хронології подій, пов'язаних із релігійним вибором (у підручниках, рекомендованих МОН України представлено менше дат, ніж потрібно експертам для раціональної репрезентації цієї проблеми учням);
- 2) експерти обґрунтовано відзначають хибність деяких каузальних зв'язків між подіями у підручниках, «поверхневе» викладання історичних подій, яке спрямовано радше на «механічне» запам'ятовування дат з метою складання учнями ЗНО, аніж на формування критичного мислення. Також, об'єктивно не вистачає часу для дискусій та обговорень у класі через обмеження часу на викладання предмету «Історія України» у цілому;
- 3) домінування у підручниках відповідної схеми викладання історії, яка не враховує усього комплексу релігійних, гендерних, етнонаціональних відмінностей соціокультурного простору України;
- 4) на уроках історії України відбувається викладання проблеми релігійного вибору України із використанням міфологізованих образів історичних постатей, при цьому «імідж» деяких з фігур не переглядався ще з радянських часів;
- 5) недостатньою кількістю посилань на документальні підтвердження у підручниках, відсутністю прикладів полемічної літератури (зокрема, щодо подій, пов'язаних з тиском на православ'я в умовах політики окатоличення, що проводилась Річчю Посполитою та процесом становлення греко-католицької церкви), низьким рівнем залучення авторитетних іноземних джерел для порівняльного аналізу інтерпретації історичних подій;
- 6) акцентування на патріотичному вихованні, як одній із основних функцій шкільної історичної освіти, акцентування уваги саме на цьому у сучасних умовах релігійного вибору України. Зокрема, на «релігії, як консолідуючому, об'єднуючому для нації факторі».

На основі результатів інтерв'ю експертів можна зробити припущення, що головними агентами індоктринації є підручники, які легітимізовані МОН України. Натомість, враховуючи виявлені причини індоктринації у процесі репрезентації релігійного вибору України, слід відзначити також роль вчителів. Адже, намагаючись компенсувати недоліки у хронології викладення подій у підручниках, вони практично не залишають місця для діалогу з учнями, ініціювання та модерації групових дискусій.

Варто було б репрезентувати події, пов'язані із релігійним вибором, долаючи обмеження етноцентризму, забезпечити інтегративність з європейським історичним контекстом, зокрема — демонструючи варіативність релігійного вибору у країнах Центральної та Східної Європи.

Враховуючи розповсюдженість інформаційних технологій та активне використання учнями матеріалів із мережі інтернет, на заваді індоктринації може стати впровадження аргументованих дискусій між учнями з метою формування критичного мислення та раціональної оцінки альтернативних джерел інформації. Інакше, версія історичних подій, пов'язаних із релігійним вибором, закладена в підручнику сприймається учнями як єдиний можливий підхід.

Теми, пов'язані з релігійним вибором України варто запропонувати в якості самостійної початкової дослідницької діяльності, з обов'язковим визначенням альтернатив, дилем вибору.

Важливим чинником подолання індоктринації в системі середньої освіти є апеляція до першоджерел, їх співставлення та аналіз. Так, наприклад, експерти рекомендують, розглядаючи релігійний вибір Володимира, аналізувати не лише «Повість минулих літ», але й інші літописи, документи даного періоду, зокрема — іноземного походження.

Одним із ефективних методів подолання індоктринації у репрезентації релігійного вибору є залучення учнів до групових проєктів. Наприклад, один з експертів, відзначив позитивний ефект від проєкту «Одна вулиця — три релігії» (насправді, може бути і чотири і п'ять релігій) який передбачав вивчення життя представників різних конфесій на одній з вулиць міста.

Бібліографія

- Блум, Гарольд. (2007). *Західний канон*. Київ: Факт.
- Веселкова, Наталья. (1995). Методические принципы полужформализованного интервью. *Социология: методология, методы и математическое моделирование* 5–6: 28–48.
- Гісем, Олександр, Олександр, Мартинюк. (2015). *Історія України: Підруч. для 7 класу загальноосвіт. навч. ракладів*. Харків: Вид-во «Ранок».
- Звернення Президента України. (2019). Звернення Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія, *Офіційний сайт Президента України*, 17 квітня 2018 року, <https://www.president.gov.ua/administration/zvernennya-prezidenta-ukrayini-do-vselsenskogo-patriarha-varf-438> (accessed 25 May 2019).
- Свідерський, Юрій, Романишин, Наталія, Ладиченко, Тетяна. (2015) *Історія України: Підручник для 7 класу загальноосвіт. навч. Закладів*. Київ: ТОВ «Видавництво «Грамота».
- Страусс, Ансельм, Корбин, Джульет. (2001). *Основы качественного исследования: обоснованная теория, процедуры и техники*. М.: Эдиториал УРСС.
- Толочко, Алексей. (2008). Перечитывая приписку Сильвестра 1116 г. *Ruthenica* VII: 154–165.
- Фурман, Дмитрий. (2011). *Избранное*. М.: Издательский дом «Территория будущего».
- Яковлев, Денис. (2015). Вибір київського князя: спадок, випадок, доля? *Молодий вчений* 5(4): 129–134.
- Яковлев, Денис, Кройтор, Артем. (2018). Історія вибору та вибір історії. Релігійний вибір Києва у підручниках України. *Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архітектура, урбаністика: зб.наук. праць*. Київ–Тернопіль: Бескиди, 1: 38–44.

- Dewey, John. (1910). *How We Think*. Boston: D.C. Heath & Co.
- Hand, Michael. (2002). Religious Upbringing Reconsidered. *Journal of Philosophy of Education* 36(4): 545–557.
- Huttunen, Rauno. (2016). Habermas and the Problem of Indoctrination. In *Encyclopedia of Educational Philosophy and Theory*, Peters, M. (ed.). Fr/M.: Springer, 1–11.
- Jay, Jericho. (2019). Education or Indoctrination. Discerning the Difference. *Free Book site*, March, <https://islidedocs.com/document/education-or-indoctrination-discerning-the-difference-free-book> (accessed 25 May 2019).
- Macmillan, Charles James Barr. (1983). On Certainty and Indoctrination. *Synthese* 56(3): 363–372.
- Momanu, Mariana. (2012). The Pedagogical Dimension of Indoctrination: Criticism of Indoctrination and the Constructivism in Education. *Meta: research in hermeneutics, phenomenology, and practical philosophy* 4(1): 88–105.
- Tan, Charlene. (2008). *Teaching without Indoctrination: Implications for Values Education*. Rotterdam – Taipei: Sense Publishers.